

betydelig intern mobilitet⁹ og samtidig en så svag afgrænsning ned ad til, at den bestandigt overskrides såvel ved tilgang som afgang (især synes ikke-standsmæssige giftermål at florere blandt den laveste lavadel).

Med det spinkle middelaldermateriale in mente er det som sagt nødvendigt også at behandle Gustav Vasas tid, som på mange måder synes at have givet den finske lavadel gode kår (bl. a. ses mange at være draget til kongetjeneste i selve Sverrig), men øjensynligt på bekostning af standens allerlaveste lag, der nu i stort omfang skubbes ud af de privilegeredes rækker, ikke mindst på grund af manglende evne til at opfylde rusttjenestepligten. Ved midten af 16. århundrede fandtes der da i hele Finland ca. 250 adelsmænd, hvilket betyder, at der i de foregående generationer var skubbet en 215 mand ud af klassen.¹⁰

Men navnlig virker det slående, at disse ca. 250 adelsmænd (der formentlig hver besad en »hovedgård«) tilsammen blot ejede godt 720 fæstegårde, hvis fordeling ydermere udviser ganske betydelige variationer. Således gik der i de gamle frelsebygder (det egentlige Finland og Nyland) i gennemsnit ca. 3 fæstegårde pr. adelsmand, medens der i Tavasteland, det egentlige kolonisationsområde, fandtes hele 114 gårde fordelt mellem blot 15 ejere. Også rusttjenestelisterne dokumenterer frelsets godsfattigdom; ikke blot udgjorde »forleningsrytterne« langt største parten af det finske adelsrytteri, men selv en »højadelsmand« som Erik Fleming stillede blot fire ryttere af sit – efter finske forhold særdeles omfattende – arvegods, men hele 66 ryttere af sine forleninger m. m.

Bogen afsluttes af et lokalhistorisk afsnit (med tilhørende kort), hvor samtlige efterretninger om adelsgods er samlet landskabs- og sognevis, for kommende forskning en guldgrube således at have hele kildematerialet samlet topografisk, hvorfor man blot må beklage, at forskerens store omhu synes at have gjort holdt ved registrene, der lejlighedsvis svigter, i hvert fald ofte volder en dansker vanskeligheder.¹¹

Troels Dahlerup

Anders Bjørn, Nils Engberg, Sanne Engquist, Peder Fuglsang, Connie Hinsch, Birgitte Kjær, Hanne Lykke-Meyer, Anders Møller og Magnus Hølzner Olsen: Ugift eller lykkelig. Kvinden i 15–1600 tallet. Kbh., Gyldendal 1974. 125 s., 105 ill.

Et forfatterkollektiv med fælles interesse for kvindens stilling i samfundet har på grundlag af en udstilling arrangeret af samme kollektiv på Nationalmuseets 2. afdeling i 1972 skabt bogen »Ugift eller lykkelig«. Den har 3 hovedafsnit: »Før ægteskabet«, »Den gifte kvinde« og »Den ugifte kvinde«. Det er et spørgsmål, om ikke en tvedeling efter civil-

⁹ F. ex. træder i begyndelsen af 15. årh. en Åbo-borger i bispens tjeneste og opnår at blive gift med en datter af en herredshøvding og rigsråd. Medens den ene søn fortsætter som borger (og i bispens tjeneste), gifter en anden søn sig ind i Fincke-slægten og grundlægger derved den yngre slægt Fincke.

¹⁰ Dette gik ikke mindst ud over det talstærke, men godsfattige Ålands-frelse, der fra 1537/39 og frem til 1556 mere end halveredes (fra 30 til blot 13 personer).

¹¹ F. ex. nævnes Arvid Ragvaldsson (bjkvis lagd ström) ikke som anført i registeret s. 58, men på s. 87. – Den ovf. anførte Knut Eriksson omtales vel s. 141, men da det centrale sted er s. 142, havde en henvisning til s. 141 f. været på sin plads. Og netop her turde der – som heldigvis normalt i registeret – have været brug for en parentes efter navnet med »yngre Kurck« el. lign. – Da Jöns Tranker (Traneker) s. 98 blot benævnes ved sit tilnavn, burde det på fornavne opbyggede register have haft en henvisning fra Tranker til Jöns (Tranker).

standen, gift-ugift i overensstemmelse med bogens titel, havde været mere hensigtsmæssig; den ugifte kvinde befinder sig uanset alder præsumptivt »før ægteskabet«.

I indledningen anfører forfatterne som målsætning at give nutiden et sammenligningsgrundlag ved at opridsede billedet af en tid, hvor væsentlige samfundsfaktorer dikterede ægteskabet som kvindens eneste mulighed for lykke. Man støtter denne opfattelse af ægteskabets betydning på en indskrift skåret i en 1500-tals brudekiste: »Naar min Gud wil – biuder Lycken sig til«. Det forekommer mig at være en overfortolkning. Den venlige sjæl, måske brudgommen, som har udsmykket kisten, synes at formulere en almindelig kristen tanke til opbyggelse for den unge brud snarere end at fortælle, at nu har lykken budt sig til en gang for alle.

Man vil især forsøge at kaste nyt lys over konen fra landet, som hidtil skulle have undgået forskernes interesse. Men efterretningerne om hende er sparsomme, og man er ofte henvist til kilder, der beretter om overklassens kvinder. Alligevel er det lykkedes at tegne et ret nuanceret billede også af almuekvinders forhold, hvilket i høj grad må tilskrives det meget righoldige illustrationsmateriale, som er bogens ubetinget største aktiv.

Det fremhæves i indledningen, at mindst 90 % af 1500-tallets befolkning boede på landet, og at bønderne var selvforsynende fæstebønder. Enhver gård var en produktionsenhed, og mand og kone havde en biologisk betinget arbejdsdeling, som gjorde det naturligt, at manden arbejdede med jorden, havde tugtelsesret over hustruen og juridisk stod som familiens overhoved, mens kvinden, bundet af graviditet og børnepasning, måtte finde sine opgaver inden for hjemmets 4 vægge. Det benyttede kildemateriale og spredte oplysninger rundt om i bogen lader os imidlertid ane, at den sociale virkelighed i 1500-1600 tallet ikke helt svarer til denne idealforestilling.

Første afsnit, »før ægteskabet« eller »uddannelse til ægteskab«, handler om børn og unge samt om ægteskabs indgåelse. Allerede fra 10-15 års alderen måtte piger ud at tjene. Men den unge kvinde blev inkorporeret i den nye families »produktionskollektiv«, hvorved den enkeltes forhold til arbejdet påstås langt mindre fremmedgjort, end hvad der skulle gælde vore dages industriarbejderske. Man har svært ved at forestille sig, at den tjenestepige, som kunne risikere at blive gennembanket og jaget nøgen bort på grund af en anklage for tyveri, kan have følt produktionsforholdene som påfaldende vedkommende. Heller ikke giver eksemplet s. 74 om Ellen Justesdatter noget indtryk af, at tyendestillingen var at foretrække for den moderne industriarbejderskes. Ellen var i 1653 blevet ilde trakteret, havde kun fået lidt mad, men mange hug, og var derfor løbet væk fra sin tjeneste. Hun blev senere fundet død.

Det hævdes, at fader eller værge alene traf valget om, hvem pigen skulle giftes med: »1500-tallets kvinde var glad for den mand, som faderen valgte, fordi det var den rigtige mand«. Pigen måtte føle den stadige trussel fra landevejens proletariat, hvis hun ikke i tide fik sig en mand, som kunne yde den nødvendige økonomiske sikkerhed. For det første gjaldt JL I,33 og efter 1683 DL 3-16-1, som byggede på samme bestemmelse, hvorefter bruden selv skulle samtykke i forlovelsen,¹ for det andet havde den ugifte kvinde tjenestepligt efter tyendelovgivningen og var kun i tilfælde af forvisningsstraf eller lignende social katastrofe henvist til landevejenes proletariat, jfr. fr. 16.11.1619 og især fr. 15.8.1655.

Andet afsnit, som har titlen »den gifte kvinde«, skal tjene til beskrivelse af den gifte bondekvindes materielle vilkår. Under slagordet »moder på heltid« fortælleres om børne-

¹ Se nærmere Ditlev Tamm og Jens Ulf Jørgensen, Dansk Retshistorie i Hovedpunkter II. Oversigt over retsudviklingen, s. 81 ff. om ægteskabets indgåelse.

pasning og -opdragelse, hvorom det postuleres, at der i 1500-tallet skete en ændring til det strengere, og at man for at komme synden til livs begyndte at prygle børnene uden egentlig grund. I modstrid med bogens hovedtese om hustruen som bundet af graviditet og fødsel inden for hjemmets 4 vægge berettes s. 48 og følgende, at hun havde adskillige pligter i stalden og på marken, ja, at hørhøsten ofte påhvilede husmoderen helt alene, da den faldt på samme tid som kornhøsten.

Selv om andet hovedafsnit omhandler den gifte kvinde, finder man på s. 43 lejlighed til at gennemspille temaet om den ugiftes skæbnebundne ulykke, som ellers hører under første og tredje hovedafsnit. Her anføres, at bogens titel mere korrekt burde have været »gift eller ulykkelig«, idet forfatterne mener at have »rimelig sikkerhed« for at kalde den ugifte kvinde i 15-1600 tallet for ulykkelig.

I tredje hovedafsnit om den ugifte kvinde opregnes nogle af de lovlige erhvervsmuligheder efterfulgt af den illegitime og dens sørgelige følgesygdomme og straf. I samme afsnit omtales heksefølgelserne, der dog ikke var begrænset til de ugifte eller enlige.

Den ugifte kvindes normale erhvervsfunktion hævdes at være tyendearbejdet for bønder eller borgere. Hvorfor de ikke skulle arbejde for de andre stænder, forklares ikke nærmere. Som allerede nævnt, gennemførtes omkring det 17. århundredes begyndelse en tjenestepligt derved, at tyendelovgivningen kombineredes med strafferetlige løsgængerregler. Det er derfor en klar misforståelse, når det s. 76 postuleres, at den ugifte kvinde havde en accepteret arbejdsplads ved torveboderne. Dette gjaldt kun gifte kvinder og enker, mens de ugifte, som forsøgte at slå sig igennem ved handel på egen hånd, kunne pågribes som løsgængere.

I tilslutning til omtalen af handelskvinder oplyses, at folk strømmede til byen fra hele oplandet på de to torvedage, men at de kun havde »lov til at nedsætte deres boder på torvet, såfremt de havde løst borgerbrev og betalt skat til byen og ligeledes betalte vareafgift ved byporten«. Det synes, som om man har haft lidt tågede forestillinger om torvehandelens natur. Bønderne, som bragte varer til byens torv, skulle ganske rigtigt betale afgift ved byporten, men skulle så sandelig ikke løse borgerbrev for at handle på torvet og kunne heller ikke opnå et sådant brev, der forudsatte, at man ikke bare betalte borgerlig og byens tyng, men tillige holdt hus og ildsted i byen jfr. Kong Hans' almindelige stadsret § 9 og 2-13-1 i Christian IV store reces fra 1643 (ikke fra 1641, som det siges s. 79). Kvinder kunne ikke vinde egentlig borgerskab, bl. a. fordi de ikke kunne opfylde de politiske og politimæssige borgerforpligtelser, men de var ikke afskåret fra næringsudøvelse som håndværkerenker, ifølge kgl. privilegium eller ved øvrighedsbeslutning, blot de opfyldte de fiskale krav, som byen stillede til sine næringsdrivende, og i øvrigt efterlevede de almindelige næringsreguleringer.

Indtil klokken 10 var al handel på torvet beregnet for borgerskabet, derefter kunne høkere og hokersker købe bøndernes restpartier med henblik på videresalg, da »fattigfolk måtte have et sted, hvorfra de kunne forsyne sig fra dag til dag«. Her får vi pludselig et glimt af en gruppe husmødre, som falder udenfor det smukke billede af den selvforsynende renaissancehusmor med det meningsfyldte husarbejde, som er bogens hovedemne.

Uden nærmere dokumentation hævdes det store antal af ugifte adelsfrøkener dels at skyldes adelsmænds uvilje imod gift stand dels et almindeligt kvindeoverskud. Det er imidlertid i et nyere økonomisk-historisk arbejde blevet påvist, at der kun synes at være tale om et betragteligt kvindeoverskud i perioden 1620-60, som især skyldtes mændenes større dødelighed som følge af udenlandsrejser og krigsbegivenheder.² Det siges

² Svend Aage Hansen, *Adelsvældens Grundlag*, Kbh. 1964, s. 233 f.

videre om de adelige jomfruer, at det var sjældent de arvede gods, og i samme forbindelse, dels, at alle kvinder efter 1547 kun arvede halvt så meget som lige beslægtede mandlige arvinger, og dels, at kvinder i det hele taget slet ikke var myndige. Hertil er at indvende, at kvinder lige siden landskabslovene normalt havde halv lod i forhold til mænd, dog at mødre i visse tilfælde kunne tage broderlodden, når de arvede sammen med børn, jfr. JL I,5. Københavnerrecessen af 1547 ændrede ikke noget i disse regler, men gav en almindelig skifteregel om lighedeling af boet efter den ene ægtefælles død. Derimod kan den særlige slægtskabsarv vedrørende sædegårde, som bestemte, at arvinger på sværsiden skulle gå forud for arvinger på spindesiden, henføres til 1547-recessen, dog var reglen den, at brødre skulle fyldestgøre søstrene for deres arvepart med andet jordegods og penge. Det var altså kun sædegården, der mere sjældent faldt i en ugift kvindes arvelod; andre godser og anden jord kunne frit arves af dem.³

Påstanden om, at kvinder i det hele taget var umyndige, er heller ikke søgt underbygget. Myndighedsproblematikken var mere nuanceret. Enker havde stort set en myndighed, der svarede til den myndige mands, gifte kvinder var ikke uden dispositionsbeføjelser. Og de adelige jomfruer var med enkelte undtagelser i stand til at foretage alle sædvanlige retshandlinger til driften af deres gods, ligesom mange ugifte med tiden fik mulighed for at søge kgl. dispensation.⁴ Nogle adelige fruer og jomfruer opnåede den hæderfulde betegnelse »lærde damer« af samtiden; men det er nok for optimistisk at hævde om dem, at de »med stor dygtighed beskæftigede sig med videnskabeligt arbejde«, jfr. allerede Christian Schönaus Samling af Danske Lærde Fruentimmer fra 1753.⁵

Det illegitime kvindeerhverv får som venteligt en ret omfattende omtale, i hvilken forbindelse det påstås, at den pige, der i dag sælger sin dyd, bryder loven. Men straffen for heteroseksuel prostitution ophævedes allerede ved oktoberloven 1906. Efter Straffelovens § 199 kan en kvinde, der driver utugt som erhverv, kun straffes for løsgængeri, og kun, hvis hun ikke har andet, lovligt erhverv. Det er ikke utugten, der straffes for, men mangelen på lovligt erhverv. Efter Københavns politivedtægt er det dog strafbart at opfordre til utugt. Det erkendes, at lovene afspejler en besynderlig ambivalent holdning hos lovgiver.⁶

Side 99 omtales forskellige strafformer vendt imod usædelige eller utro kvinder. Det hævdes, at kvinder i visse tilfælde måtte sidde i gabestokken i flere dage, og påstanden illustreres ved et fotografi af 3 moderne piger siddende i, hvad man i billedteksten angiver som gabestokken. Men er der tale om en gabestok til skamstraf i teknisk forstand? Billedet viser det strafferedskab, som Arthur Thomson kalder en fodstok til fængsling. Efterreformationstidens gabestok var formentlig mere lig skampælen, der stod på en forhøjning og var forsynet med halsjern.⁷

I det afsluttende afsnit drages indgående sammenligninger med kvindens stilling i det 19. århundredes industrialiserede samfund. Det siges, at mandssamfundet måtte akceptere flere krav fra kvinderne på det retlige plan, fordi man fik brug for kvindelig arbejdskraft. Som følge heraf blev i 1857 ugifte kvinder »personligt myndige«. Den personlige myndighed havde de ugifte kvinder formentlig haft længe. Den måtte være

³ H. Matzen, *Den danske Retshistorie. Person-, familie- og arveret*, s. 111 ff.

⁴ Se nærmere Stig Juul, *Fællig og Hovedlod*, Kbh. 1940; Ditlev Tamm og Jens Ulf Jørgensen, *Dansk retshistorie i hovedpunkter*, s. 89 f. og 94 f.

⁵ Inger Dübeck, »Lærde Damer«, kvindelige akademikere og kvindelige jurister, i: *Festskriftet »Jura og kvinder« 1975*, s. 11 f.

⁶ S. Hurwitz, *Kriminalret, speciel del*, s. 505 ff.

⁷ Arthur Thomson, *I stocken. Studier i stockstraffets historia*, 1972.

en forudsætning for bl. a. indgåelse af tjenesteaftaler. Det var heller ikke den personlige, men den formueretlige myndighed ved 25-års alderen, som blev de ugifte kvinder til del, og de gifte fik på samme måde ved 1899-loven formueretlig myndighed. Det hævdes videre, at den moderne kvinde har den fordel i forhold til sin 15-1600 tals medsøster, at hun nu kan komme ud af et utilfredsstillende ægteskab. Det er rigtigt, at en praksis om skilsmisse på grund af forholdets ødelæggelse imellem ægtefællerne først udvikledes i slutningen af 1700-tallet. Men det var ikke ganske udelukket at slippe fri efter ægteskabsordinansen fra 1582. Den anerkendte 3 skilsmissegrunde: hor, desertio og impotens ved ægteskabets indgåelse, jfr. DL 3-16-15-1 til 3.

En kort litteraturliste og en lang billedfortegnelse afrunder fremstillingen. Det føles utilfredsstillende, at man ikke vil afsløre, hvilke publicerede kildeudgivelser og lovsamlinger man har brugt. Billedmaterialet er bogens største aktiv: Forfatterkollektivet har virkelig gjort en storslået indsats for at illustrere deres tema fra alle tænkelige synsvinkler; man kunne blot have ønsket, at man havde brugt lige så meget energi på at dokumentere de mange hypoteser, som efterlader læseren i tvivl og undren.

Inger Dübeck

K.-P. Zoellner: Vom Strelasund zum Oslofjord. Untersuchungen zur Geschichte der Hanse und der Stadt Stralsund in der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts. Abhandlungen zur Handels- und Sozialgeschichte Bd. XIV. Weimar: H. Böhlau Nachf. 1974. 200 s., ill.

Skandinavisk forskning har på flere måder grund til at være efterkrigstidens østtyske historikere taknemmelig for deres indsats i udforskningen af de vendiske hansestæders handelshistorie. Karakteristisk nok har denne forskningsindsats i væsentlig udstrækning samlet sin opmærksomhed om stædernes 'nedgangsperiode', utvivlsomt inspireret af, at spændingerne mellem 'feudale' og 'kapitalistiske' handelsformer fra marxistiske synspunkter påkalder en principiel interesse. Dette gælder en række store og ofte værdifulde studier over de vendiske stæders sociale historie og handelsaktivitet i det 15. århundrede, men sandelig også »die hansische Spätzeit«, der med andre ord får principiel betydning mere end den er et historiografisk forsømt område.¹

En hovedpointe i denne forskning ligger netop i, at senperioden efter 'die Blütezeit' – for at anvende Ernst Daenells velkendte bogtitel – ikke egentlig kan bære etiketten 'afblomstringstid'. Allerede K.-F. Olechnowitz dokumenterede nemlig tværtimod, at handelen på den pyrenæiske halvø og Middelhavet under de spændingsmættede internationale politiske og handelspolitiske forhold omkring 1600 skaffede de vendiske stæders handel *an Indian Summer*;² Langers studier over Stralsund underbyggede på sin vis dette resultat, men præciserede tillige, at byens handel i stigende omfang 'internaliseres' i det 17. århundrede (dvs. at den interne Østersøhandel fik en voksende kvantitativ betydning), selvom den mulige sammenhæng med Østersøkriserne, den svenske handels- og fiskalpolitik og profitmulighederne næppe helt kom til sin ret.³ Dr. Zoellners bog falder naturligt ind i denne forskningstradition. Et af dens hovedanliggender ligger netop i den udførlige undersøgelse af, hvorledes de vendiske stæder i sidste halv-

¹ Jf. f. eks. HT 12. r. II, 1966-67, s. 564 f. og VI, 1972-73, s. 687 f.

² Dette træk fremhæves dog allerede af A. v. Brandt, Geist und Politik in der Lübeckischen Geschichte, Lübeck 1954.

³ Jf. HT 12. r. VI, s. 688.